

OUR HERITAGE journal

certify to all that

डॉ. किरण सावे

has been awarded Certificate of Publication for research paper titled

महात्मा गांधीजींच्या अध्यात्मिक नजरेतून महिला सशक्तीकरण व सद्यस्थिती

UGC Care Approved International Indexed and Referred Journal

Published in Vol-68-Issue-3-January-2020

of OUR HERITAGE JOURNAL with ISSN:: 0474-9030

Impact Factor 4.912 (SJIF)

Indexed with Crossref and DOI <https://doi.org/10.26643/think-india>

S/Sharma

Editor, OUR HERITAGE JOURNAL

महात्मा गांधीजींच्या अध्यात्मिक नजरेतून महिला सशक्तीकरण व सद्यस्थिती

प्राचार्य डॉ. किरण सावे

सोनोपंत दांडेकर कला, व्ही. एस. आपटे वाणिज्य आणि एम. एच. मेहता विज्ञान
महाविद्यालय, पालघर
जी०पतंद/हसंपसणबवस

प्रस्तावना :

म. गांधीजी भारतीय समाजावर प्रचंड प्रभाव टाकणारं व्यक्तीमत्व. आफ्रिकेतून आल्यावर भारतीय समाज जीवन व राजकीय क्षेत्राच्या बाबतीत कळवळून उठणारा हा महात्मा आजही जागतिक स्तरावर केंद्रस्थानी आहे. त्यांची विचारसरणी व त्यांचे जीवन समस्त मानवी कल्याणासाठी व 'आंततामय, अहिंसावादी सहजीवनासाठी पिढ्यान्पिढ्या उपयुक्त ठरत आहे, ठरणार आहे. गांधीजी एक व्यक्ती नव्हती तो एक प्रखर विचार होता. याच विचाराने सर्व जगाला प्रभावित केले आहे. त्यांच्या विचारांना कोणीही टाळू 'कत नाही ना समर्थक ना विरोधक. गांधीजींच्या विचारांचा, व्यक्तीमत्वाचा प्रभाव भारतातील सर्व समाज घटकांवर झाला आहे. भारतीय समाजाने जोपासलेल्या जूनाट रूढी परंपरा, अनि'ठ प्रथा यांचा त्याग करण्यासाठी अध्यात्मिक 'क्तीचा अत्यंत सुरेख वापर गांधीजींच्या तत्वज्ञानात आढळून येतो.

भारतीय संस्कृतीतून विकसित व उन्नत होत गेलेले भारतीय समाज जीवन व दुसऱ्या बाजूला समाजात निर्माण होत गेलेल्या अनि'ठ प्रचलित परंपरा यामुळे समाजातील काही घटकांना अत्यंत वाईट जीवन व्यतीत करण्याची वेळ आली होती. स्त्रीया व पददलितांच्या वाट्याला वर्णव्यवस्थेच्या माध्यमातून तयार झालेल्या उच्च निचतेचे चटके सोसावे लागत होते.

भारतीय नेत्यांनी राजकीय स्वातंत्र्याच्या चळवळ गतीमान केली होतीच पण सामाजिक चळवळ अगोदर सुरू होवूनही त्यामध्ये दिषादर्शक परिणामकारकता दिसत नव्हती मात्र गांधीजींच्या सामाजिक व राजकीय सक्रीयतेनंतर पूर्ण भारतीय समाज गांधी विचारांकडे आकर्षित होवू लागला व राजकीय आंदोलनाच्या माध्यमातून महिलांना

देखील सहभागी होण्याची संधी त्यांनी तत्कालिन महिलांना प्राप्त करून दिली. भारतीय इतिहासात हे पहिल्यांदाच घडत होते. वर्णव्यवस्थेप्रमाणे भारतीय महिलांना सार्वजनिक स्थळी येण्याची परवानगी नव्हती. केवळ कौटुंबिक स्थितीतच तिला वावरावे लागे मात्र गांधीजींनी महिलांना देशाच्या स्वातंत्र्य आंदोलनात भाग घ्यायला लावले तसे आवाहनही केले त्यामुळे अनेक स्त्रीयांनी सार्वजनिक जीवनात सक्रीयता दाखवून गांधीजींच्या प्रेरणेने अनेक आंदोलनात सहभाग घेतला.

सतीप्रथा, विधवा विवाहाला बंदी, बालविवाह, केषवपन, हुंडाप्रथा या सर्व रूढी परंपरांनी स्त्रीयांचं जगण अवघड करून टाकलं होतं. गांधीजी अषाप्रकारच्या परंपरांना प्रखर विरोध करू लागले त्यांनी केवळ रूढी परंपरांच्याच नव्हे तर समाजाच्या व धर्माच्या नावाने सुरू असणाऱ्या या धारणांच्या विरोधात गांधीजींनी समाजाची मानसिकता घडविण्यास मदत केली.

स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्यायाच्या विरोधात स्वतः निर्भय न राहता स्वतः संघर्ष करवा, अन्यायाच्या विरोधात लढावे तरच हे युद्ध त्या जिंकू शकतील असे ते म्हणत आफ्रिकेतील स्त्रीयांनीही स्त्रीयांना त्यांच्या अधिकारासाठी प्रवृत्त केले होते. स्त्रि – पुरुष समता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रथम स्त्रीयांना प्रबोधित करण्यास सुरुवात केली. भारतीय स्त्रीया ह्या मुलतः त्यागी, सहिष्णू, सेवापरायण व कमालीच्या नैतिक दृष्ट्या सक्षम असतात, त्यामुळे त्या पुरुषांपेक्षा सरस आहेतच त्यामुळे स्त्रीयांचे हे गुण पुरुषांमध्ये आले तर अहिसंक समाजाची निर्मिती होवून आदर्श समाज निर्माण करता येईल अशी त्यांची धारणा होती.

स्त्रीपुरुष समानतेचे अधिष्ठान :

बालपणापासूनच गांधीजीवर त्यांच्या आईचा प्रभाव होता. त्यांच्या विचारातून मातृभाव व स्त्री समता ही केवळ जीवषास्त्रीय घटना नाही तर त्यामध्ये सांस्कृतिक व भावनिक बंधही आहे. त्यामुळे अत्यंत सखोल भावनिकतेतून ते म्हणायचे, “मला मनूची आई व्हायचयं” त्यांच्या दूरच्या पुतण्याची मुलगी असलेली ही मनू जेव्हा आजारी पडली तेव्हा त्यांनी खरोखर आई सारखी तिची सेवा करून मातृत्वाची अनुभूती घेतली आणि त्यातूनच त्यांच्या व्यक्तीमत्वात स्त्रीपुरुष समानतेचे भक्कम अधिष्ठान तयार झाले.

ते म्हणतात “स्त्री व पुरुष दोघांनाही सारख्याच क्षमता मिळाल्या आहेत. बुद्धी व श्रमाच्या बाबतीत स्त्री पुरुषांपेक्षा कमी नाही तिलाही स्वतंत्र व्यक्तीमत्त्व आहे. पुरुषांप्रमाणे तिलाही सर्व अधिकार मिळायला हवेत”

स्त्री पुरू"ग समान क्षमता केवल विचारात न ठेवता तिला आचारात आणण्यासाठी त्यांच्या आश्रमातील स्त्रीयांना त्यांनी पुरू"ग इतकेच स्वातंत्र्य दिले होते. त्यांच्या आश्रमात स्त्रीयांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेतले जात असे.

कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध अन्याय, अत्याचार व 'गो'ण ही एक प्रकारची हिंसाच आहे हाच विचार स्त्रीयांच्या बाबतीतही लागू पडतो. स्त्रीयांना गुलामगिरीत जीवन कंठायला भाग पाडण्याचा पुरूषांना कोणताही अधिकार नाही ही त्यांची धारणा होती.

गांधी आंदोलनात स्त्रीयांचा सहभाग :

टिळक युग संपून गांधी युग सुरू झाले. स्वराज्याचा लढा सुरू झाल्यानंतर त्यांनी जाणिवपूर्वक स्त्रीयांना सहभागी करून घेतले. स्त्रीयांपाषीच स्वराज्याची किल्ली आहे असे ते म्हणत. स्त्रीयांनी अत्यंत खुल्या मनाने समोर यावे व आंदोलनात भाग घ्यावा अशी भावनिक साद त्यांनी घातली. 17 ऑक्टोबर 1929 च्या यंग इंडिया मध्ये त्यांनी म्हटलंय. "मै स्त्रीयो के आधिकारो के बारे में कोई समझोता स्विकार नहीं कर सकता । मै लड़के और लड़कीयोंके साथ बिलकुल बराबरी का बर्ताव चाहुंगा । यावरून त्यांचा महिला बचलचा दृ"टकोन स्प"ठ होतो.

साधारणपणे 1920 पर्यंत महिलांचा रा"ट्रीय आंदोलनामध्ये सहभाग नसल्यासारखाच होता. मात्र गांधीजींच्या जवळजवळ सर्वच रा"ट्रीय आंदोलनामध्ये अनेक स्त्रीयांनी हिरारीने भाग घेतला चुल व मुल एवढ्यापुरतीच मर्यादित असलेली स्त्री दरवाजा ओलांडून गांधीजींच्या आंदोलनात सहभागी होवू लागली. सार्वजनिक जीवनात येवून आंदोलनात सहभागी होणे ही एक प्रकारची क्रांती होती. हे पहिलेच पाऊल होते. उच्चशिक्षित व उच्चमध्यमवर्गीयांपुरता सीमित असलेला हा स्वातंत्र्यलढा गांधीजींच्या स्त्रीपुरू"ग समानतेच्या विचार व आचरणामुळे क्रांतीप्रवण होवून अधिकच व्यापक झाला. या लढ्याची तिब्रता व व्याप्ती एवढी वाढली की ब्रिटीषांनाही धडकी भरली व गांधीजी रा"ट्रमान्य नेते झाले.

त्यांच्या स्त्री पुरू"ग समानतेच्या विचारातून अनेक स्त्रीयांनी प्रेरणा घेतली कस्तुरबा गांधी, सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चटोपाध्याय, हंसाबेन मेहता, अवंतिकाबाई गोखले, सुषिला नायर, आभाबेन, मिराबेन, सरलादेवी चौधरानी या आंदोलक स्त्रीयांना व पुरू"गांना गांधीजी म्हणत, 'महिलाओं को कमजोर समझना निंदनीय है। यह पुरू"गो का महिलाओं के साथ अन्याय है।' यासाठी गांधीजींनी महिलांना आत्मनिर्भर, आत्माभिमानी व जागृत होण्याचा संदेश दिला गांधीजी म्हणत, स्त्री आपल्या समाजाची अर्धी 'क्ती आहे त्यांना टाळून आपण पुढे जावू 'कत नाही.

गांधीजींच्या कृतीतील महिला सशक्तीकरण :

गांधीजींनी आध्यात्मिक तत्वज्ञानातूनही महिलांचे महत्त्व विद केले. त्यांचे महत्त्व पुरूषांपेक्षा तसुभरही कमी नाही किंबहुना तिच्यात पुरूषांपेक्षा अनेक अधिक सदगुणांचा नैसर्गिक संचय असतो अशी त्यांची धारणा होती. प्राचीन काळापासून तिच्यावर जाणिवपूर्वक संस्कृतीरक्षणाची स्वार्थी जबाबदारी टाकल्यामुळे ती स्वतःचे स्वत्व व अस्तित्त्वच विसरली होती. गांधीजींनी आपल्या विचाराने तिला आत्मभान आणून जागे केले. राष्ट्रीय आंदोलनात महिलांचा सहभाग जाणिव पूर्वक करून घेतला. त्यामुळे पुरूषांचा स्त्रीयांप्रती असलेला द्वेषात्मक बदलण्यास मदत झाली ते केवळ बोलके सुधारक नव्हते तर ते कर्त सुधारक होते. ते आपल्या आचरणातून स्त्रीयांप्रतीची सद्भावना व समानतेची कृतज्ञ भावना प्रकट करीत असत.

स्त्रीयांच्या शिक्षणाची दारे संस्कृती व धर्म रक्षणाच्या नावाखाली बंद करण्यात आली होती. गांधीजींनी स्त्रीयांच्या शिक्षणाला प्राधान्य दिले व राष्ट्र विकासात स्त्रीयांच्या शिक्षणाषिवाय पुढे जाताच येणार नाही असे प्रतिपादन केले. स्त्रीयांनी स्वतः स्वावलंबी व्हावे. स्वतःच्या बळावर आर्थिक प्रबळ व्हावे यासाठी त्यांनी सुतकताईला प्राधान्य दिले. चरखा हा महिलांच्या आर्थिक उन्नयनाचे साधन होवू. एकतो आर्थिक संपन्नता व आर्थिक स्वावलंबनातूनच स्त्रीयांचा सामाजिक दर्जा सुधारेल अशी त्यांची धारणा होती. घराघरात चरखा पोहचला पाहिजे व प्रत्येक स्त्रीयांच्या हातात पैसे यावेत असे त्यांचे स्वप्न होते, त्या योगे त्या खऱ्या अर्थाने सशक्त बनतील. यासाठी ते अनेक महिलांना सुतकताईचे प्रशिक्षण देत, स्त्रीयांना कुटूंबातही सन्मान मिळालाच पाहिजे त्याच्या, त्या हकदार आहेत ही त्यांची भूमिका होती त्यांनी एकदा म्हटले होते, 'पामे वीनसक दवज इम कवससे दक वइरमबजे वि पदकनसहमदबम इनज वीनसक इम जतमंजमक' 'वदवतमक बवउतंमके पद बवउउवद मतअपबमण जीम मकनबंजपवदंससल पसस कपेचवेमक वीनसक इम मकनबंजमक इल जीमपत वीनेइंदकेय जीम बनेजवउंतल दक समहंस जंजने वी वउमद पे इंक दक कमउंदके तंकपबंस बींदहमण ;त्मपि बवदेजतनबजपअम चतवहतंउ च च 17.18द्ध

गांधीजींनी कधीही स्त्रीयांना दुर्बल 'वक्तीहीन न समजता समस्त महिला 'वक्तीला 'सबल आर्मी' समजत असत असहकार आंदोलनातील स्त्रीयांना पडदा मुक्त करून एक सामाजिक क्रांतीचा पायाच त्यांनी रचला होता.

गांधीजींच्या नजरेतून स्त्रीयांचे धार्मिक अधिष्ठान :

भारतीय संस्कृतीप्रमाणे व संस्कारानुरूप भारतीय स्त्रीया व गाय सदासर्वकाळ उर्वरीतासाठी वंदनीयच राहिल्या आहेत मात्र केवळ कर्मठतेमुळे धर्माच्या नावावर गाईला मायेचा दर्जा देत असतांना अदृश्य देवता रूपातील 'वक्तीचीही भक्ती करतो मात्र

बालविधवा ह्या सुद्धा मानवी गाईच असून देखील आपण त्यांच्यावर अत्याचार करतो. हा दुटप्पीपणा केल्याने कोणत्याही धर्माचे पालन होवू 'कणार नाही असा त्यांचा ठाम विष्वास होता, त्यामूळे बालविवाह पध्दत बंद झाली पाहीजे व विधवा विवाहाला मान्यता दिलीच पाहीजे. गांधीजी इथेच थांबले नाहीतर बालविधवांचा पुनर्विवाह सामाजिक धार्मिक कारणे दाखवून कोणत्याच प्रकारची बंधने त्यांच्यावर लादली जावू नये. अषा अनि'ठ परंपरांना काही धर्मांध लोक धर्माचा आधार आहे, धर्मशास्त्रातच विधवा पुनर्विवाहाला विरोध व बालविवाहाचा नियम आहे असे दाखले देत मात्र गांधीजींनी अषा परंपरांना कडाडून विरोध केला. महिलांना मालमत्ता, शिक्षण व सन्मान मिळावा असा आग्रहच गांधीजींनी केला. प्रेमविवाह, आंतरजातीय विवाह यांना त्यांनी वेळोवेळी पाठींबा दिला. त्यामूळे त्यांच्या प्रेरणेने 'कडो आंतरजातीय विवाह त्यांनी घडवून आणले.

स्त्री व पुरु'ा दोघेही निसर्गाचे अविभाज्य घटक आहेत. कोणीही कुणाचा गुलाम नाही.स्त्री ही सहधर्मीनी व अर्धांगिनी व मित्र आहे. स्त्री पुरु'ांच्या बाबत ईष्यर आजिबात भेद करत नाही निसर्गप्रक्रियेत दोघेही समान पातळीवर आहेत. नैतिक पातळीवर ती पुरु'ापेक्षा काकणभर पुढे असल्यामुळे कौटुंबिक रचना व भारतीय संस्कृतीचे निरंतरन जतन ती करत आली आहे. गांधीजी एके ठिकाणी म्हणतात, 'अंम वृत्तीपचमक वृत्तमद' जीम सपअपदह मउइवकपउमदज व'िजीम'चपतपज व'िमतअपबम 'दक'बतपपिबमण उंद बंद दमअमत इम लवनत मुनंस पद जीम'चपतपज व'िजीम 'मससिमे 'मतअपबम पूपजी पूपबी दंजनतम 'ीं मदकवूमक लवनण । वृत्तं 'ीं बवउचतमीमदेपअमीमंतजूपबी उममजे 'ज जीम तपहीजे व'िमअमतपदहण

गांधीजींच्या विचार व आचरणाचा भारतीय महिला वर्गावर झालेला परिणाम :

गांधीजींच्या स्त्री पुरु'ा तत्वप्रणालीमुळे व बालविवाहाला विरोध, विधवा विवाहाला समर्थन व महिलांवर त्यांनी टाकलेल्या विष्वासामुळे अनेक स्त्रियांनी ज्यांनी कधीही घराचा उंबरठा ओलांडला नव्हता त्या स्त्रीया गांधीजींच्या आंदोलनात सहभागी झाल्या होत्या.

गांधीजींच्या सत्याग्रह चळवळीत सर्वच वर्गातील स्त्रीया सहभागी झाल्यामुळे स्त्रीयांचाही आत्मभिमान जागा होवून पुरु'ांच्या पेक्षा आम्ही काही कमी नाही असे त्यांनी दाखवून दिले.

1. गांधीजींच्या महिला संदर्भातील तत्वज्ञानामुळे त्यांच्या वैयक्तिक विचारांचा प्रभाव महिलांच्या वैयक्तिक आचरणातून पडला.

2. स्त्रीयांचा सामाजिक दर्जा गांधीजींनी उच्च स्थानावर नेऊन पोहचविला.
3. गांधीजींनी अनेक चळवळीत महिलांना सामावून घेतल्यामुळे कुटूंबाच्या चार भिंतीत अडकून न बसता देशासाठी व समाजासाठी आपणही कार्य करू 'एकतो असा विष्वास भारतीय स्त्रीयांमध्ये निर्माण झाला.
4. गांधीजींच्या महिलावि'यीच्या भूमिकेमुळे अनेक महिला जीवघेण्या वाईट परंपरापासून वाचू 'कल्या.
5. स्त्रीयांचे गांधीजींनी वैचारीक प्रबोधन केल्यामुळे त्यांच्यावरील अत्याचारात लक्षणीय घट झाली. व अनेक स्त्रीया सामाजिक व राजकीय जीवनात पून्हा सक्रिय झाल्या.
6. गांधीजींच्या महिलावि'यीच्या विचारांचा प्रभाव भारतीय संविधानातील महिला वि'यक तरतुदीवर दिसून येतो.
7. लोकषाही व्यवस्थेत कायद्याने स्थापित व्यवस्थेमध्ये नैतिकता असली पाहीजे अशी त्यांची धारणा होती.
8. गांधीजींच्या स्त्रीयांबद्दलच्या सार्वजनिक दृ'टकोनामुळे स्त्रीयांकडे बघण्याचा दृ'टकोन बदलला.
9. गांधीजींनी प्रथमच स्त्रीयांचा सहभाग आंदोलनात घेतल्यामुळे स्त्रीयांना आत्मभान यायला मदत झाली.

आजच्या परीस्थितीत गांधीची अपरिहार्यता :

गांधीजींची नि'ठूर पणे हत्या झाली. पण गांधीवाद अजूनही जीवंत आहे व तो राहणार आहे. गांधी विचार आजही तेव्हाच प्रासंगिक आहे जेव्हा 1947 ला होता. गांधी विचार न'ठ होणार नाही आणि ज्या दिवशी हे घडेल त्यामुळे भारतीय सामाजिक व राजकीय व्यवस्थेची धुळधाण झालेली असेल.

गांधीजींची गरज आज प्रक'र्णाने जाणवते यासाठीच की, त्यांच्या स्त्रीयांबद्दलच्या विचारांमुळे स्त्रियांच्या सामाजिक जीवनाला अधि'ठान मिळाले आहे.

स्त्रीयांवरील अत्याचार मग ते घरातील असो किंवा सार्वजनिक जीवनातील ते पूर्णपणे न'ठ करणे कायद्याला 'क्य नाही. त्यामुळे नैतिकता व सदाचरण जपता आले तर आपला दृ'टकोन बदलून महिलांविरुद्ध घडणारे गुन्हे कमी होतील.

हिंसा 'ारिरीक किंवा मानसिक, स्त्रीया त्यांच्या पहील्या षिकार होतात म्हणून त्यांना षिक्षित व सबल बनवून मुख्य प्रवाहात येण्याची संधी त्यांना दिली गेली असे त्यांना वाटत असे.

गांधीजी आजही तितकेच उपयुक्त आहेत व ते संदर्भहीन कधीच होवू शकत नाही. स्त्रीया, मुले व दलितांच्या कडे गांधीजींच्या नजरेतून पाहता आले तर या घटकावर होणारा आत्याचार कमी होण्यास नक्कीच मदत होईल.

गांधीविचार स्वीकारण्याने स्त्रीयांचा सामाजिक, राजकिय, नैतिक व आध्यात्मिक विकास होवू शकतो.

संदर्भ :

- 1- लोकसेवक / प्रा. अमर साहेब / प्रभांत पब्लिकेशन्स, महात्मा गांधी व नेहरू यांचे समग्र तत्वज्ञान
- 2- गांधी उद्यासाठी / रूपांक दिलिप कुलकर्णी / राजहंस प्रकाशन च 579
- 3- चमबजे वळिंकीपंद जीवनहीज ६ म्कपजवत भ्पउंज श्रीमअमतप ६ च 351 उंदप ठींअंद – लंदकीप दहंतींसंलं
- 4- महात्मा गांधी विचार विथिका/सुरेंद्र प्रसाद अग्रवाल/ब्वदबमचज च्नइसपीपदह ब्वउचंदल ६ च 157
- 5- महात्मा गांधीचे तत्वज्ञान / डॉ. रामेश्वर भिसे / प्रभांत पब्लिकेशन्स पृ.107
- 6- डींजउं लंदकीप दृ इल व्तण तअंचंससप तंकींतनींदंद श्रंपबव च्नइसपीपदह भ्वनेम च 566
- 7- लंदकीप डण ज्ञण ;1968 दृ 1999द्व ब्वदेमतअंजपअम च्त्तवहतंउ रू प्जे उपदपदह दक चसंबम” पद जीम बवससमबजमक वृता वी डींजउं लंदकीप टवसण दृ 75ए डपदपेजतल वी पदवितउंजपवद वी इतवंक बेंजपदहए हवअमतदउमदज वीदिकप ;व्तपहपदंससल च्नइसपीमक पद 1971द्व
- 8- रा”ट्रीय गांधी संग्रहालय, नई दिल्ली, गांधी साहित्य सुची, नई दिल्ली 1976
- 9- नैतिक धर्म / मो. क. गांधी, नवजीवन प्रकाशन पृ. 40
- 10- एकविसाव्या शतकात गांधी / वासंती सोट / परंधार प्रकाशन पृ. 120